

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ В УКРАЇНІ 1960–1980-х РОКІВ

І. Є. РЕНЧКА, кандидат філологічних наук, старший викладач,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

E-mail: i.renchka@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

Анотація. У статті на основі аналізу текстів документів радянських органів державної безпеки, які відображають протестні настрої та дії в Україні в 1960–1980-х роках, розкрито роль і значення мовного питання у національно-визвольному русі українського народу зазначеного періоду. З'ясовано, що представники руху опору у своїх працях, виступах, зверненнях, листах, листівках послідовно порушували проблеми розвитку та захисту української мови, протидії русифікації й асиміляції. Протести проти занепаду мови та культури переросли в боротьбу за збереження нації і звільнення України від колоніальної залежності.

Ключові слова: українська мова, національно-визвольний рух, русифікація, мовна асиміляція, листівки, національна політика.

Вступ. Розгортання національно-визвольного руху в Україні в 1960–1980-х роках відбувалося в умовах утілення офіційно задекларованого в Радянському Союзі курсу на «зближення та злиття націй», посилення наступальної системної русифікації та нівеляції національних інтересів і стало виявом незгоди та опору українців знищенню й асиміляції культурних і духовних цінностей своєї нації. Протестні настрої поширювалися насамперед серед української творчої і наукової інтелігенції, студентської молоді, працівників культури та освіти й утілювалися в різних формах: творенні самвидавної літератури, написанні публіцистичних праць, листів, адресованих до владних органів, участі в дискусіях на зібраннях та конференціях, виступах з критикою стану вирішення національного питання в країні, виготовленні та поширенні листівок з вимогами дотримання громадянських та національних прав.

Головними питаннями, які порушували учасники руху опору, були розвиток та захист української мови, занепокоєння її становищем, а саме звуженням сфер її використання та загрозою повного зникнення внаслідок нестримної русифікації. Характеризуючи 1960-ті роки як «часи так званої хрущовської відлиги, коли усе свідомо національне, що якимось вижило, почало впертими пагонами пробиватися крізь розколини комуністичного залізобетону», Б.Тимошенко зазначає, що в цей період «найбурхливіші події відбувалися довкола української мови. Йшлося передовсім про

надання їй права господині у власній хаті, права бути мовою державною, мовою освіти, науки, культури, мовою радянських і партійних установ... Відверто говорилося, що під личиною інтернаціоналізації русифікація поглинає найдорожчий скарб українського народу» [12, с. 7].

Винесення мовного питання на вістря національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. в Україні засвідчують численні документи радянських органів державної безпеки 1960–1980-х років: доповідні записки, інформаційні та спеціальні повідомлення КДБ про «націоналістичні» й «ворожі прояви», директиви, довідки, тексти вилучених творів, листів, листівок і виявлених написів, зафіксовані висловлювання тощо. Зазначені матеріали, що зберігаються нині в архівних фондах СБУ, розкривають особливості руху опору в Україні, його спрямованість, характеризують патріотичні настрої в суспільстві, документально підтверджують масштабність протестів проти національної дискримінації.

Теоретичне підґрунтя. Мовну ситуацію в Україні в умовах радянського тоталітаризму досліджували діаспорні вчені С. Караванський, І. Коляска, Р. Смаль-Стоцький, В. Чапленко, Ю. Шевельов, з 1990-х дослідження в цій галузі ведуть Б. Ажнюк, В. Брицин, О. Зарецький, О. Калиновська, В. Кубайчук, Л. Масенко, Г. Мацюк, Г. Мінчак, О. Тараненко, Г. Яворська та ін. Скажімо, у монографії «Мова і суспільство. Постколоніальний вимір» Л. Масенко значну увагу приділяє висвітленню

провідних ідей руху опору 1960-х років, діяльності шістдесятників, зокрема таких знакових постатей, як Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба, І. Світличний. Дослідниця зазначає: «У рухові опору української інтелігенції 60–70-х років боротьба за права української мови як основи національного життя становила невід'ємну частину правозахисної діяльності. Боротьба ця провадилася в обох визначальних для майбутнього української мови напрямках – і проти зовнішньої русифікації, що виявлялась у звуженні суспільних функцій української мови, і проти спланованого режимом втручання у її внутрішньомовний розвиток, за збереження її лексичного багатства і самобутності» [7, с. 67]. «В цьому середовищі, – пише мовознавиця в іншій праці, присвяченій ролі української творчої й наукової інтелігенції у протидії девальвації національної культури та плеканні національної свідомості українців, – надзвичайно гостро стояло питання захисту української мови як основи національної культури та ідентичності» [8, с. 48]. Творчий доробок діячів визвольного руху, спрямований на оборону української мови, розглядає у праці «Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60-их рр.» В. Чапленко [13]. Ґрунтовними дослідженнями, що висвітлюють опозиційний рух у радянській Україні, стали праці істориків О. Бажана [1], В. Барана [2], Ю. Данилюка [3], Г. Касьянова [4], С. Кульчицького [5], Ю. Курносова [6], А. Русначенка [11] та ін. Вивчення архівних джерел дало змогу дослідникам розкрити суть та форми протестів в Україні проти національної політики комуністичного режиму. Водночас матеріали, що становлять документальну спадщину радянських спецслужб, ще не було належно проаналізовано з погляду порушення в них питань функціонування і розвитку української мови в умовах колоніального становища України та посилення процесів русифікації, а також обстоювання прав української мови в різних формах протестів 1960–1980-х рр. З огляду на потребу усвідомлення в українському суспільстві ролі мови як чинника державотворення та формування національної ідентичності, вивчення цих питань набуває особливої актуальності.

Мета статті – розкрити значення мовного питання в національно-визвольному русі в Україні 1960–1980-х рр. на основі аналізу документів радянських органів державної безпеки.

Методи та матеріал дослідження. У дослідженні було використано метод аналітико-

синтетичного опрацювання джерел, описовий та контекстуально-інтерпретаційний методи, за допомогою яких вдалося систематизувати, здійснити опис і проаналізувати дібраний матеріал та узагальнити результати роботи. Джерелом дослідження стали матеріали збірника «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1980)» [10].

Результати дослідження. Перший документ, вміщений у збірнику, датований 1964 роком. Це інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ «Про засудження представниками української інтелігенції русифікаторської політики в Україні». Він засвідчує занепокоєння спецслужб висловлюваннями представників творчої інтелігенції Т. Франка, Ю. Назаренка, Г. Донця, І. Дзюби та ін., в яких звучить гостра критика статті 9 освітнього закону 1959 року, що закріплювала право «добровільного» вибору мови навчання. Введення в дію цієї статті посилювало процеси русифікації в Українській РСР: «Кожна більша мисляча людина бачить, що русифікація в Україні... проводиться планомерно й всіма способами, у першу чергу – шляхом хитрого придушення національних шкіл, заміни їх школами російськими. Тому міста на Україні – фактично вже російські, а не українські міста, фактично мова йде про національне знищення українського й інших народів, розчинення його у великоросійському народі» [10, с. 52]. Скорочувалася кількість українських шкіл, викладання у технікумах та вищих навчальних закладах велось російською мовою, зменшувалися тиражі періодики українською мовою, російська мова ставала доміантною на радіо, в театрах, в установах та на підприємствах. Така ситуація активізувала громадський рух на захист української мови й спонукала шукати шляхи протидії процесам асиміляції. Представники української інтелігенції пропонують підготувати та надіслати на адресу керівних органів листи, аби «заявити про свою незгоду з політикою денационалізації, зажадати проведення справедливої лєнінської національної політики» [10, с. 53], сподіваючись винести питання розвитку української мови на загальне обговорення та скасувати «горезвісні “школи за бажанням батьків”». У випадку ж якщо їхні звернення залишать без відповіді, то в майбутньому вони «документально підтвердять, що українці протестували проти дискримінації. Таким чином, ми передамо естафету ХХІ століттю...» [10, с. 53]. Ці висловлювання

виявляли певну поміркованість поглядів їхніх авторів, віру в правильність ленінського вчення та переконаність, що наявні перегини в національній політиці відбуваються внаслідок невиконання його засад.

Однак, незважаючи на те, що такі висловлювання не становили жодної загрози радянському ладові, кожен випадок порушення як у приватних бесідах, так і в публічних виступах питань становища та розвитку української мови органи держбезпеки розцінювали як антирадянську пропаганду. Аналізуючи оперативні матеріали, які надходили до КДБ України, службовці складали переліки питань, кваліфіковані як такі, що «використовуються антирадянськими й антигромадськими елементами республіки для розпалювання націоналістичних тенденцій, пропаганди ворожої ідеології й придбання одностайності» [10, с. 245]. Наприклад, у доповідній записці голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту від 27 січня 1965 р. відзначено як свідчення «посилення ідейного наступу ворожих елементів» твердження про загрозу культурі українського народу в результаті русифікації [10, с. 68]. У документі зауважено, що дедалі частіше представники інтелігенції та молоді висловлюють невдоволення становищем української мови, звуженням сфер її вживання і закликають до запобігання її загибелі. Свої погляди вони висвітлюють у рукописних творах, де в алегоричній формі або безпосередньо говорять про витіснення української мови російською. Крім того, частішають випадки створення груп, які відкрито виступають на захист української мови. На підтвердження своїх слів В. Нікітченко наводить такі факти: «У 1961–1964 роках органами КДБ республіки розкриті й профілактовані групи з числа молоді й інтелігенції в містах Києві, Дніпропетровську, Львові й Івано-Франківську, основою виникнення яких був сумнів у правильності національної політики в Україні, а у практичній діяльності – твердження серед оточення про необхідність протидії нібито проведеної русифікації України. Наприклад, у статуті розкритої в м. Дніпропетровську в 1963 році нелегальної молодіжної групи, куди входили студенти держуніверситету, медичного й гірничого інститутів, вказувалося: “[...] Або Україна стане жертвою русифікації, або піде по шляху розвитку своєї національної культури, мови й т. д., щоб внести відповідний вклад у скарби світової культури. Історія ставить таку альтернативу, і середнього шляху немає”» [10, с. 83].

До переліку питань, що, за визначенням спецслужб, використовували інакодумці для «пропаганди ворожих ідеологій», потрапили: «Чому не виконується постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 1. VIII. 1923 року щодо обрання української мови для офіційних відносин? Чому в Україні видається більше російських книжок, ніж українських (особливо технічної й науково-технічної літератури)? Чому в Києві немає дитсадків з українською мовою? Чому в Україні, зокрема в Києві, мало українських шкіл і щороку їхня кількість скорочується? Чому у ВНЗ України викладання ведеться в основному російською мовою? Чому мало кінофільмів українською мовою? Чому в місцях проживання українців (Курська, Воронезька області, Кубань, Урал, Казахстан та інші місця зосередження українців) немає українських шкіл, газет, радіопередач, культосвітніх установ? Чому мало перекладів світової класики на українську мову? Чому основна маса населення м. Києва розмовляє російською мовою і майже не чує української мови? Чи правильно, що в більшості установ документація ведеться російською мовою? Чому багато вивісок, наочна агітація, оголошення в м. Києві в більшості випадків виконані російською мовою? Чим пояснити той факт, що окремі керівники партійних і радянських органів виступають на пленумах і нарадах районного й обласного масштабу російською мовою?» [10, с. 255–256]. Питання, виокремлені в повідомленні КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ в окрему рубрику «У галузі науки, культури й мистецтва, літератури й мови», відображали реальне становище української мови в Україні та її столиці в другій половині 1960-х років, її дискримінацію, витіснення на периферію у всіх сферах суспільного життя.

Означені питання послідовно порушували українські патріоти у своїх листах і зверненнях до вищих органів державної влади та на різних громадських заходах. 20 квітня 1965 року в Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся стихійний студентський диспут «із приводу загальних, що всіх хвилюють, питань української культури». У доповідній записці КДБ щодо диспуту наведено такі дані: «Першим виступив студент 2-го курсу електроенергетичного факультету Київського політехнічного інституту Негребецький Олександр Сергійович, який ...стверджував, що в КПІ немає можливості розмовляти й викладати українською мовою, що за це нібито чіпляють ярлик українського націоналіста. На закінчення Негребецький

запропонував виступити з вимогою переведення протягом 2-х років усіх ВНЗ України на українську мову» [10, с. 98]. Виступили на диспуті також робітники київських підприємств, які відзначили, що за місцем своєї роботи українською мовою більшість із них не розмовляє, тому що бояться потрапити до розряду «другосортних», над якими знущається решта робітників. Наводили й інші приклади зневажливого ставлення до української мови. На завершення учасники диспуту запропонували «відкрито виступити з питань розвитку української мови, оскільки свобода зборів і слова гарантовані Конституцією СРСР», та оплесками відреагували на тезу, що в Україні закінчилася класова боротьба, а починається національно-визвольна [10, с. 98].

Поборники рідної мови усвідомлювали, що «мова – основа духовного життя народу, найбільше, найважливіше, найцінніше його багатство. [...] На сьогодні проблема мови є основна проблема нашого народу. Питання існування мови є питання життя чи смерті нашого народу» [10, с. 102–103]. У програмі «Товариства сприяння поширенню української мови (українізація України)», вилученій органами держбезпеки в інженера інституту «УкрНДІпромнафта» В. Лобка «з метою запобігання можливому використанню цих документів у провокаційних цілях», наголошено: «Усякі намагання принизити значення мови для життя народу, розпускання дикої теорії двомовності, ...намагання об'єктивними умовами обґрунтувати відмирання нашої мови ...направлені проти поширення нашої рідної мови в усі сфери життя нашого народу й є ворожими для українців» [10, с. 103]. Учасники товариства ставили за мету своєї діяльності перевести протягом двох років усі дошкільні заклади, школи, технікуми, училища, інститути на викладання українською мовою, запровадити вступні іспити до ВНЗ тільки українською мовою; здійснити українізацію в інститутах Академії наук України; перевести видання всієї технічної літератури на українську мову; за три роки українізувати всі підприємства, установи, транспорт, торговельну мережу, медичні заклади, театри; створити студії кінодубляжу іноземних кінокартин та картин інших республік СРСР українською мовою; українізувати радіо і телебачення; запровадити українську мову в армії [10, с. 104–105].

1965 року було заарештовано й випроводжено за межі СРСР канадського громадянина, історика, перекладача,

громадського діяча І. Коляску. Органи держбезпеки констатували, що місцем свого перебування в Союзі І. Коляска окреслив викриття шовіністичної політики СРСР: «Я зірву маску із цих уявних захисників національної свободи, які захищають за кордоном національне самовизначення крихітних народів, а в себе позбавляють рідної мови, рідної школи, технікумів і ВНЗ на рідній мові сорокамільйонний український народ...» [10, с. 117]. Інформуючи про ці факти ЦК КПУ, голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко повідомляє про вилучення у І. Коляски статей невідомих авторів «різко ворожого змісту» – «Громадою обух сталить» та «Історична необхідність визволення України». У цих статтях наголошено на колоніальному становищі України в радянській імперії й висловлено віру в майбутнє звільнення. І важливою на цьому шляху буде «боротьба за українську мову на кожному кроці» [10, с. 128]. Автори праць викривають антинародну шовіністичну комуністичну ідеологію російських колонізаторів, які провадять насильницьку русифікацію. «Російський національний гніт щодо культури українського народу як партійна політика «зближення націй» – це державні дискримінаційні заходи проти української науки, мистецтва, літератури, мови, обмеження українських публікацій, наводнення російських видань, російських передач республіканського радіо і телебачення, незвучення українською мовою кінофільмів і т. д.» [10, с. 140]. Але визвольна боротьба вже розпочалася, вона триває, й складовими її названо: «протиставлення російським колонізаторам та їх прислужникам української національної гордості, любові до українського народу, української культури і мови, боротьба з русифікацією, піднесення національної свідомості» [10, с. 141].

Проблеми української мови та культури були порушені на виїзному засіданні секретаріату Спілки письменників України, що відбулося у березні 1968 року. До інформаційного повідомлення про виступи, присвячені цим питанням, як неодноразово і в інших подібних документах, держслужбовці додали слово «нібито», що мало б указати на неправдивість висловлювань представників української творчої інтелігенції: «Говорячи про становище української мови в Харкові, Муратов заявив, що нібито в театрах, на телестудії, у школах міста ніде не почуєш української мови й що для її поширення в місті нічого не робиться» [10, с. 180].

У 1970-х роках русифікація набуває нечуваних темпів, а методи її впровадження нагадували практику 1930-х років – періоду нищення української мови та культури, що супроводжувалося жорстокими політичними репресіями. 1974 року органи КДБ виявили «Звернення до українського народу на Україні і в усьому світі», над складанням якого, як зазначено у тексті документа, працювала 31 особа. У зверненні викрито злочини радянської влади, спрямовані проти видатних діячів, цвіту української нації. Неприхованого болю сповнені такі рядки: «Українці в Радянській Україні і в усьому СРСР зазнають національного гноблення. Вони приречені на поступову русифікацію, втрату своєї національної самосвідомості, своїх традицій, своєї культури, свого минулого. І все це робиться нібито заради «інтернаціональних» інтересів, задля перемоги комунізму згідно марксистсько-ленінського вчення. ...тепер це робиться впертіше і хитріше. Все це зображають (русифікацію, національне гноблення, економічне пограбування України, релігійні утиски) закономірним процесом розвитку суспільства, а фактично пов'язують все це небаченим досі терором, підступністю, обманом, застосовуючи при цьому тюрми, психіатричні лікарні для здорових людей, моральне цькування, провокації, звільнення з роботи і т.п. до людей, які вимагають свободи, демократії, справедливості, національних прав. Насильницька русифікація, поступове духовне знищення української нації, а то й фізичне винищення свідомих українців зображається як закономірність утворення нової соціально-класової і інтернаціональної спільності людей – радянського народу, який користується російською мовою, що стала законом міжнаціонального спілкування радянських народів» [10, с. 370].

Формувалася нова позанаціональна ідентичність населення СРСР, підґрунтям для якої стала російська мова. Як зазначають сучасні дослідники, новосформована ідентичність була російською за своїми мовно-культурними компонентами [9, с. 176]. Потрібно зазначити, що автори «Звернення...», викриваючи насильницькі, антигуманні способи і методи вирішення національного питання в СРСР, вже відкинули марксистські догми і віру в справедливість ленінської національної політики, що було притаманно для багатьох документів 60-х років. Вони розкривають страшні картини тотальної русифікації міст і сіл України, що не оминула

й західних областей, наростання проросійських настроїв і формування національної байдужості. «Український народ, що нараховує в усьому світі понад сорок мільйонів чоловік, який на протязі кількох десятиліть перебування під владою іноземних загарбників не втратив свого національного обличчя, тепер приречений на національну смерть – етноцид» [10, с. 369]. Якщо «у багатьох містах і селах східних областей України з презирством відносяться до тих людей, які говорять українською мовою, яку росіяни і багато вас, “шановні українці”, називають “бандеровським языком”», то російська мова по всій Україні займає привілейоване становище – вона стала одним із засобів посісти керівні посади, здобути високооплачувані професії, отримати всі права та переваги в суспільстві [10, с. 371]. Звертаючись до співвітчизників та українців у всьому світі, автори документа закликають їх говорити своєю рідною мовою, захищати її від утисків, зберігати свою національну самосвідомість перед натиском русифікації [10, с. 378].

Звертали увагу радянські держслужби й на висловлювання відомих українських діячів, нотуючи їх та вводячи в інформаційні повідомлення до ЦК КПУ. Так, було зауважено висловлювання художника І. Гончара, який «постійно пропагує серед відвідувачів музею думку про... занепад української культури: “В Києві уже не чути української мови. Якщо народ перестав розмовляти рідною мовою, він перестав створювати свою культуру, так може все загинути”» [10, с. 198]. Так само зафіксовано висловлювання В. Голобородька («Комунізм є соціалізм плюс русифікація країни» [10, с. 302] та Ю. Бадзя («Це явище (самвидав. – І.Р.) виникло внаслідок русифікації України й інтелігенція змушена вести боротьбу, для цього вона обрала саме таку форму протесту» [10, с. 298]. Такі матеріали давали підстави працівникам органів держбезпеки зараховувати творчих людей до інакодумців, що «підтримували близькі стосунки з особами, заарештованими за націоналістичну, антирадянську діяльність, і поділяють їхні погляди» [10, с. 292].

Широку громадську підтримку національно-визвольного руху, головних його ідей засвідчують й інші документи радянських органів державної безпеки. Зпоміж них – кілька десятків листів «націоналістичного характеру», виявлені на Київському поштамті 1968 року. Адресовані низці підприємств, організацій та установ

столиці, вони викликали значне занепокоєння спецслужб, адже містили критику соціалістичного розвитку суспільства, дій партійних чиновників: «Це вони відняли в нас людські права, це вони вигнали з українських міст українську мову. Процес русифікації поширюється на села, це також діло їхніх рук... вони розвивають антинаукову антирадянську теорію про єдину російську мову і цим самим хочуть підступно викреслити з історії мільйони неросійських народів» [10, с. 196].

Виявляючи солідарність із провідними діячами національно-визвольного руху, незгодні з радянською політикою вдавалися до таких дій, як записи в книзі відгуків музею, що відображають розпач і обурення станом, в якому перебувала українська мова та культура в цей період: «Лесю, Лесю! Якби ти встала, то знову вмерла б, бо покинутий вогонь твоїх пісень знов згасає, знов ніде не чути рідної мови, знищуються українські школи і всі мовчать, ніби заціпило. Без рідної мови згине українська нація, культура і вся Україна» [10, с. 399]; або виготовлення транспарантів для першотравневої демонстрації з написом: «Геть культуроцид української національності! Свободу борцям за національну незалежність!», щоб, за словами його автора, «висловити свою незгоду з відсутністю українських дитячих садків, шкіл і вузів» [10, с. 417]. Траплялися й випадки фіксації патріотичних, а за трактуванням КДБ, «націоналістичних» написів на стінах різних установ та закладів. Наприклад, 1983 року у Сумах на фасаді технікуму та на стінах кінотеатру було виявлено написи: «Перед русифікацією скапітулюємо? Ні!» [10, с. 515], «В школи та учбові заклади – рідну мову!» [10, с. 516].

Та чи не найпоширенішою формою протестів стало виготовлення і поширення листівок. Найбільшу їх кількість було вилучено в містах Київ, Львів, Івано-Франківськ, Луцьк, Чернівці, Дніпропетровськ та Суми, в Тернопільській, Рівненській, Чернігівській, Вінницькій, Дніпропетровській, Ворошиловградській областях. Масовість цього явища свідчить про велику кількість патріотично налаштованих громадян у різних регіонах України. Згідно із статистичними даними, наведеними в інформаційних повідомленнях КДБ, число виявлених листівок з року в рік збільшувалося: 1965 р. – 922, 1966 р. – 641, 1967 р. – 1257, 1968 р. – 1781 [10, с. 238]. У доповідній записці за 1970 рік зазначено, що в 1969 році ця кількість зросла до 1817 примірників [10, с. 258]. Радянські правоохоронні органи

розцінювали листівки як «націоналістичні», «ворожі» і «політично шкідливі прояви», «націоналістичні випадки», документи «злісного націоналістичного», «антирадянського наклепницького, ідеологічно шкідливого й погрожуючого змісту» [10, с. 258]. Вони докладали неабияких зусиль для пошуку авторів листівок, «надаючи виняткової важливості припиненню дій антирадянських елементів, що вдаються до цієї форми антирадянської діяльності» [10, с. 238]. Причетним автоматично накидали ярлик українських націоналістів, їх нерідко заарештовували та притягували до кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію й пропаганду.

Автори листівок зверталися в своїх дописах до громадян України, яким була не байдужа доля української мови, «до патріотів, які зберегли здоровий національний дух, до тих, хто забувсь рідну мову з вини виховання, кого ножем ріже по серці, коли він бачить колону українських дітей і не чує ні одного рідного слова» [10, с. 177]. У цих документах викрито і засуджено репресивні заходи держави проти українських патріотів, висвітлено тяжкі наслідки для української мови і культури століть русифікаційного тиску, спростовано твердження офіційної пропаганди про вільний розвиток націй та розквіт національних культур в СРСР. Скажімо, в листівках, виявлених у Києві 1966 року під час сортування поштової кореспонденції, зазначено: «Найменший прояв національного життя в Україні вона (Москва. – І.Р.) душить ще в зародку. Навіть боротьбу за права української мови і національної культури жорстоко переслідує як антисов'єтський злочин. По всій Україні прокотилася хвиля репресій. Як в добу Сталіна, так і тепер українську інтелігенцію ув'язнюють, судять і засилають в концтабори. Українському національному рухові Москва приклеює ярлик буржуазного націоналізму, щоб легше з ним розправитися» [10, с. 165].

Схожого змісту листівки поширюються і в першій половині 1970-х років – у період активізації політичних репресій та посилення наступу на інакодумців: «Український народ! Останнім часом органами КДБ арештовано ряд видатних громадсько-політичних діячів, письменників, науковців, яких звинувачують у ворожій діяльності проти радянської влади на Україні. В чому суть тієї «ворожої діяльності» цих людей? А суть в тому, що ці люди вимагають ширших демократичних свобод для всіх народів,

поневолених Москвою, стають на захист рідної мови, культури, історії, виступають проти наступу російського шовінізму на національні меншинства, проти насильницької русифікації...» [10, с. 361]. Тема репресій за українське слово та нищення української мови висвітлюється і в листівках кінця 1970-х – початку 1980-х рр., зокрема, датованих 1979 роком: «...сотні тисяч ще й тепер в Сибіру конають, за одне тільки слово вільне, а всіх живих стараються орусифілювати. Для нас тільки назви вулиць і магазинів, для людського ока, по-українському пишуть. На кожному кроці тільки їхня мова. А нашу мову і віру, за яку споконвік клали свої буйні голови козаки, – нехтують» [10, с. 415].

У березні 1968 року в навчальних корпусах Київського університету ім. Тараса Шевченка, а також в районі Інституту кібернетики та Української сільськогосподарської академії виявили понад 550 листівок, в яких висловлено заклик до українців єднатися в протидії асиміляції. 22 травня – день перепоховання Тараса Шевченка в Каневі – автори листівок пропонують оголосити днем протесту проти русифікації України і звертають увагу на найболючіші питання функціонування мови в умовах обмежень та утисків: «Якою мовою виховують наших дітей в дитячих садках, школах, вузах; мова міліції, медиків, спортивних організацій, робітників, службовців; чого нема українського кіно... Наша найрозумніша молодь, цвіт нації, русифікується у вузах, вузах, професійних школах» [10, с. 178]. Причиною занепаду мови патріоти називають колоніальне становище України впродовж століть, яке ще більш поглибилося в радянській державі: «Дехто, повіривши в байку, що в СРСР прекрасні умови для розвитку націй, розводить руками – чому мова занепадає? Тому, що від часів зруйнування козацького самоврядування і до 1917 року українська мова і культура буквально заборонялась російським урядом (263 роки щасливого рабства). ...а потім сталінський терор і знищення цвіту нації українських письменників і політиків, аж до 1953 року. Сьогодні національно свідомих українців позбавляють роботи, можливості вчитися, ізолюють аж до тюрми... Сьогоднішній стан української культури і мови свідчить лише про їх життєздатність у найважчих умовах» [10, с. 178].

Більшість так званих «націоналістичних» листівок були спрямовані на пробудження в українців патріотичних почуттів: не бути байдужим, обстоювати право рідної мови на вільний розвиток і широкий вжиток, шанувати її,

адже порятунок мови і нації залежить від спільних зусиль: «Сплондрована і збезчещена стогне Україна під тягарем жандармських порядків: повсякденно принижується національна гордість українців, мова і культура» [10, с. 114]; «Українці! Єднайтесь. Чому на нашій рідній землі чути російську мову?» [10, с. 146]; «Все менше чути нашу рідну мову. Вона вмирає! Стогне наша земля! Встаньмо ж захистити її!» [10, с. 148]; «Шановні громадяни українці, чи любите ви неньку Україну, як любили її ваші предки? Шануйте хоч мову її, пам'ятайте, на чийй землі ви сидите. Любіть Україну!» [10, с. 262]; «Українці! Боріться проти русифікації нашого народу та за свої національні права!» [10, с. 495].

У листівках автори висловлюють міркування щодо потреби і доцільності застосування різних форм протесту: на їхню думку, кожен із таких засобів допомагає згуртовувати однодумців навколо націєтворчої ідеї, а тому є важливим внеском у спільну боротьбу за визволення: «Любов до свого народу об'єднавча – через листівки, усну розмову, наукові праці, художні твори, через демонстрації і мітинги ми повинні прийти до солідарності, щоб виштовхнути зі здорового тіла нації шкідливі домішки» [10, с. 178].

Висновки. Отже, питання захисту української мови, обстоювання її прав на розвиток і застосування у всіх сферах життя суспільства стало провідним у національно-визвольних змаганнях українського народу 1960–1980 років. Борці за національно-духовне звільнення України усвідомлювали виняткове значення мови для збереження і самовизначення нації, а тому в кожному акті незгоди з радянською національною політикою – приватних чи публічних обговореннях, дискусіях, публіцистичних творах, листах, листівках – описували тяжке становище мови, звинувачували партійне керівництво у її нищенні, вимагали перегляду способів і методів ведення національної політики, протестували проти русифікації та асиміляції, наголошували на потребі відродження мови, закликали до єднання патріотів для активних дій на її захист. Аналіз документів радянських органів держбезпеки дав змогу виявити масштабність борін за мову, що мали на меті збереження нації і здобуття волі Україні.

На подальший науковий розгляд заслуговує висвітлення ціннісного ставлення до української мови окремих представників визвольного руху 1960–1980-х років, їхнього внеску у боротьбу проти обмеження сфер функціонування української мови та її зближення з російською.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х–1960-х рр. Український історичний журнал. 2008. № 5. С. 147–159.
2. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 447 с.
3. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ: Кліо, 2019. 248 с.
5. Кульчицький С. В. Народження Народного руху України. Український історичний журнал. 2010. № 1. С. 8–22.
6. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні: 60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 222 с.
7. Масенко Л. Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ: КМ Академія, 2004. 164 с.
8. Масенко Л. Роль шістдесятників як осередку національного опору в тоталітарній імперії. *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków*. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka. Red. W. Mokry. Kraków: Szwaipolt Fiol, 2015. S. 47–56.
9. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 404 с.
10. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
11. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.
12. Тимошенко Б. Подих кожного слова / Б. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо. Київ: КМ Академія, 1994. С. 3–11.
13. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60-их рр. Чикаго: Український публіцистично-науковий інститут, 1974. 195 с.
- [Increasing resistance to the policy of Russification in the Ukrainian SSR in the second half of the 1950–1960s.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 5, 147–159.
2. Baran, V. K. (1997). *Ukraine 1950–1960-kh rr. : evoliutsiia totalitarnoi systemy* [Ukraine 1950–1960s: evolution of the totalitarian system]. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakivycha NAN Ukrainy, 447.
3. Danyliuk, Yu. Z., Bazhan, O. H. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druga polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)*. [The Opposition in Ukraine (the 2nd half of the 1950s – the 1980s)]. Kyiv: Ridnyi Krai Publishing House, 616.
4. Kasianov, H. (2019). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960 – 1980-kh rokiv* [Disagree: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s - 1980s]. 2nd ed. Kyiv: Klio, 248.
5. Kulchytskyi, S. V. (2010). *Narodzhennia Narodnoho rukhu Ukrainy* [Birth of the People's Movement of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 1, 8–22.
6. Kurnosov, Yu. O. (1994). *Inakomyslennia v Ukraini: 60-ti – persha polovyna 80-kh rr. XX st.* [The dissent in Ukraine (the 60's – the first half of the 80's of the XX century)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 222.
7. Masenko, L. T. (2004). *Mova i suspilstvo. Postkolonialnyi vymir* [Language and society: the postcolonial dimension]. Kyiv: KM Academia, 164.
8. Masenko, L. (2015). *Rol shistdesiatnykiv yak osередku natsionalnoho oporu v totalitarnii imperii* [The role of the Sixties as a center of national resistance in the totalitarian empire]. In W. Mokry (Ed.). *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków*. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka. Kraków: Szwaipolt Fiol, 47–56.
9. Nahorna, L. P. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* [Regional Identity: Ukrainian Context]. Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 404.
10. *Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy* (2013) [Political protests and dissent in Ukraine (1960–1990)]. Danylenko, V. M. (Comp.). Kyiv: Smoloskyp, 736.
11. Rusnachenko, A. M. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 720.
12. Tymoshenko, B. (1994). *Podykh kozhnogo slova* [The breath of every word]. In

References

1. Bazhan, O. H. (2008). *Narostannia oporu politytsi rusyfikatsii v Ukrainskii RSR u druhii polovyni 1950-kh – 1960-kh rr.*

B. Antonenko-Davydovych. Yak my hovorymo [The Way we speak]. Kyiv : KM Akademia, 3-11.
13. Chaplenko, V. (1974). Movna polityka bilshovykiv na Ukraini v 1950–60-ykh rr. [The

language policy of the Bolsheviks in Ukraine in the 1950s-60s]. Chikago : Ukrainnyi publitsystychno-naukovyi instytut, 195.

**UKRAINIAN LANGUAGE IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT
IN UKRAINE IN THE 1960-1980s
I. Ye. Renchka**

Abstract. Background. National liberation movement in Ukraine in the 1960–1980s became a manifestation of the disagreement and resistance of Ukrainians to the destruction and assimilation of the cultural and spiritual values of their nation. Protest sentiments spread primarily among the Ukrainian creative and scientific intellectuals as well as student youth. They had various embodiments such as written art and journalistic works, letters addressed to authorities, participation in discussions at the meetings and conferences, making and distributing leaflets with the requests to observe public and national rights. The issues raised by the members of the resistance movement included the ones related to the development and protection of the Ukrainian language, concerns about the narrowing of its use and the threat of its complete disappearance due to Russification.

Purpose. The purpose of this paper is to demonstrate the importance of the language issue in the national liberation movement in Ukraine in the 1960–1980s based on the analysis of the documents of the Soviet state security bodies.

Methods. The paper uses the method of analytical and synthetic processing of sources, descriptive method and method of contextual analysis. The materials of the collection «Political Protests and Dissent in Ukraine (1960-1980)» were the source for the study.

Results. It has been found out that the members of the resistance movement consistently raised the issues of the Ukrainian language, counteraction to Russification and assimilation in their works, speeches, addresses, letters and leaflets. The authors of the works unmasked the antinational chauvinist communist ideology of the Russian colonialists realizing forcible Russification. They denied the statements of the official propaganda about flourishing of national cultures, free development of nations, equality and brotherhood of peoples. They set requirements of a conversion of teaching at educational institutions to Ukrainian, Ukrainianization of industry, agencies, transport, trade network, medical institutions, theaters, radio and television, introduction of the Ukrainian language in the army. Many documents call for Ukrainians to speak their own language, protect it from oppression, and preserve their national identity in front of the onset of Russification.

Discussion. Analysis of the documents of the Soviet state security agencies enabled to reveal the large scale of the struggle for the language aimed at preserving the nation and gaining the freedom to Ukraine. It is proved that the issue of the protection of Ukrainian language, defending its rights to free development and application in all spheres of social life became a leading one in the national liberation competitions of the Ukrainian people in the 1960–1980s.

Keywords: Ukrainian language, national liberation movement, Russification, language assimilation, leaflets, national politics.